

Ujvári Hedvig
Az oktatás szerepe Max Nordau
és Herzl Tivadar pályájának
*alakulásában*¹

Max Nordau és Herzl Tivadar neve elsősorban a cionista mozgalomban betöltött szerepvállalásuk miatt forrott össze. Herzl életének és pályájának a bemutatása számtalan monográfiában megtörtént már, ellenben a Nordauról szóló szakirodalom jóval szerényebb méreteket ölt. Jelen dolgozat utóbbihoz kíván egy építőkövet hozzátenni olyan formában, hogy Nordau pesti iskolai éveit és egyetemi tanulmányait tárja fel a hozzáférhető dokumentumok alapján, illetve az összehasonlítás végett Herzl pesti éveivel való párhuzamba állításával.

Az orvos, esszéista, szépiró és újságíró Max Nordau (1849, Pest – 1923, Párizs) termékeny irodalmi munkássága és kiterjedt cionista tevékenysége ellenére mára a feledés homályába merült. Számos európai újság jegyezte tárcaíróként – többek között 35 évig dolgozott a *Vossische Zeitung*-nak, rendszeresen írt a *Neue Freie Presse*-nek –, 34 évesen Európa-szerte ismertté vált kulturkritikai bestsellerével, a *Die conventionellen Lügen der Kulturmenscheit*-tel, majd egy évtizeddel később (1892/93) az *Entartung* című munkájával végleg beírta magát a Fin de siècle szellem- és fogalomtörténetébe. Művei – kulturkritikai monográfiák, prózai művek, drámák, cionista írások, elenyésző mennyiségben versek és orvostudományi közlemények – rövid időn belül több kiadást értek meg, és 17 nyelven hozzáférhetők.

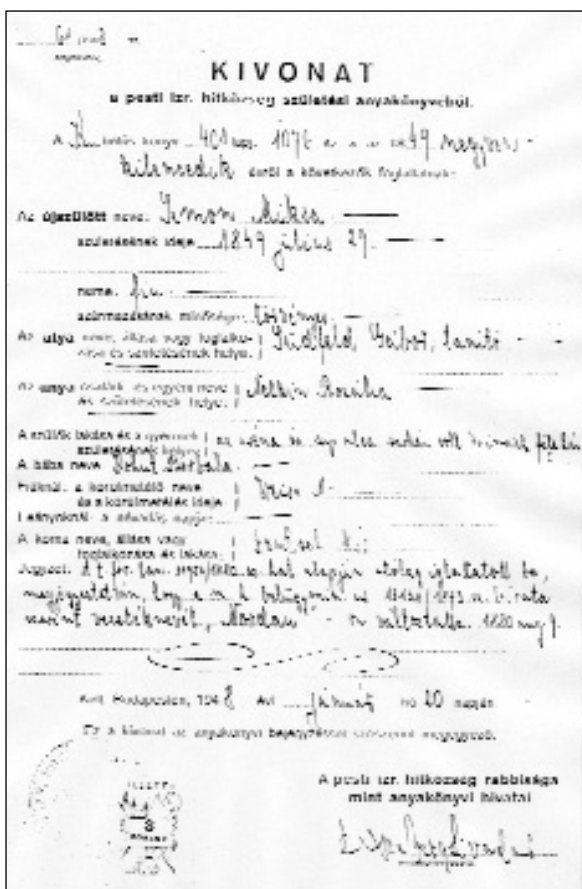
Nordau 1849-ben egy pesti ortodox zsidó családban látta meg a napvilágot, ám sikereit már végleges letelepedésének színhelyén, Párizsban érte el 1880 után. Életének első harminc évről mindeddig nem sokat tudtunk; kézikönyvek, lexikonok – ha egyáltalán tartalmazzák a Nordau címszót –, az említett időszakból csupán a születés helyére és idejére, az orvosi tanulmányok megemlítésére, és esetleg a *Pester Lloyd*-nál eltöltött évekre utalnak.

Jelen tanulmány ezt az űrt kívánja pótolni, és a történelmi kontextusba ágyazott Nordau-életrajz első harminc évét bemutatni. Elsősorban azon adatokat és eseményeket emeljük ki, amelyek Nordau és Herzl iskoláztatása, iskolaváltoztatásai, majd későbbi tanulmányaik szempontjából relevánsak. Ezen belül is behatóan tárgyaljuk az 1861 után bekövetkezett nyelvi és kulturális paradigmaváltást, amely Nordaut előbb szociokulturálisan, majd foglalkozásában is defenzívába és izoláltságra készítette, Herzl esetében azonban kiegyenlített kétnyelvűséghez vezetett.

KÉT CSALÁD, KÉT KÖZEG

A kézikönyvek és lexikonok egyöntetűen 1849. július 29-ét jelölik meg Nordau születésnapjaként. A *Visszaemlékezések* szintén ezzel a mondattal kezdődnek: „1849 Pestjén – Budapest akkor még nem létezett –, a Dob utca 4. szám alatti ház földszintjén a július 28-ról 29-re virradó éjszakán egy gyermek született.”² A Simon Gabriel Südfeld³ névre kiállított születési anyakönyvi kivonat is ezt támasztja alá, de a születés helyeként az Aréna utca és a Síp utca sarkán álló Heinrich-féle házat adja meg. Ez az apró eltérés azt mutatja, hogy Nordau nem a mai Dohány utcában, hanem egy utcával odébb, a mai Síp utca – Dob utca kereszteződésében található házban született.

Nordau apja, Südfeld Gabriel 1799-ben született Krotocsinban, Pozna közelében, porosz földön. Szigorúan vallásos ortodox rabbi hírében állt, de hivatását nem gyakorolta, hanem nevelőként dolgozott Prágában, Pozsonyban, majd Óbudára került. Nordau tipikus „maszkilként” (felvilágosultként) jellemezte.⁴ Révész

Nordau születési anyakönyvi kivonatának másolata

Béla azonban utal arra, hogy az apa valójában egy [n]égyszáz év után az orosz gettóból föl-emelkedő „Abranel-sarj”.⁵ Anyja Rigából származott. Nordaunak és két évvel fiatalabb húgának, Charlotténak („Lotti”) apai részről négy féltestvére volt. A Südfeld család a későbbiekben a Dohány utca 7. szám alatti ház 6-os lakásában lelt otthonra.⁶

Herzl Tivadar a zsinagóga melletti házban, a Dohány utca 4. számban született 1860-ban.⁷ Itt töltötte a gyermekkorát, amíg el nem költöztek a Vigadó közelébe, az előkelőbb Lipótvárosba. Nővére, Pauline csak egy évvel volt idősebb nála. Apja, Jacob Herzl egy morvaországi német nyelvű családból származott. Innen került Debrecenbe, majd 1856-ban Pestre. Herzl anyja, Jeanette Diamant egy vagyonos pesti ruhakereskedő lánya volt, felmenői Morvaországból és Szlovákiából származtak. Mivel Herzl apját elfoglalták üzleti ügyei, ezért az anya egyedül tartotta kézben a családi ügyeket.⁸ Míg Nordau esetében az apa, addig Herzlnél az anya volt a német kultúra elkötelezett híve, és

ezt a kötődésüket mindketten igyekeztek gyermekeiknek is tudatosan átadni. Herzl gyermekkorának monográfiája azonban rámutat arra, hogy az anya német iránti vonzalma nem annyira a tudatos választással, mint inkább a lehetőségekkel magyarázható: az anya Pest-képet ugyanis sokkal inkább egy német város, mint annak főváros-jellege alakította. Nem szenvedett magyarellenességben, különben nem engedte volna, hogy gyermekei folyékonyan megtanuljanak magyarul, magyarul beszélő gyerekekkel barátkozzanak, és Tivadar magyar nyelvű hazafias verseket írjon.⁹ A család a magyarországi zsidóság asszimilált rétegéhez tartozott, és az átlagos pesti neológ zsidóság vallássága jellemezte.¹⁰

A ZSIDÓ ELEMI ISKOLA

A zsidóknál a művelődés, a tanulás fontosságára már Mózes V. könyvében megtalálhatók az irányelvek: az apák kötelességévé teszi, hogy fiaiknak átadják a vallás alapelveit, műveljék őket a hagyományok szellemében. A tankötelettség így vallási parancs, vallási kötelesség. A zsidók művelődésében, tanintézetek számának megnövekedésében és egyben a világi jellegű képzés megindulásában nagy szerepet játszott a haszkála, a zsidóság körében német területről elinduló felvilágosodás irányzata. Magyarországon ez az ideológia találkozott II. József törekvéseivel: a zsidók polgárosítása kapcsán zsidó iskolák felállítását kívánta meg. Ennek nyomán számos zsidó iskola jött létre és megindult a világi oktatás.¹¹

Nordau – ekkor még Südfeldként – az 1814-ben alapított német tannyelvű *Pesti Izraelita Főelemi Iskola*¹² diákjaként igen korán megtanulta az olvasás és a betűvetés alapjait. *Visszaemlékezéseiben* így vall erről az időszakról:

A kis Max már ötéves kora előtt a zsidó iskolába járt és mivel már tudott írni és olvasni, rögtön osztályelső lett. Német nyelven folyt az oktatás, mivel ez akkor Pest majdnem minden körének érintkezési nyelve volt. A német kultúra volt az egyetlen, amelyet komolyan vettek, mivel a magyar valami alsóbbrendű, sőt barbári állapot kifejezője volt. A fiatal diák úgy a megfigyelőképessége és gyors felfogása, mint a nem szokványos emlékezőtehetsége révén

elképráztatta tanárait. Mindig a legjobb osztályzatokat kapta, és nem lehetett kétség afelől, hogy az elemi osztályok után a gimnázium következne.¹³

Herzl szintén ebben az iskolában kezdte meg tanulmányait 1866-ban, de már magyar nyelven. Az 1860-as években ez az intézmény nem számított a német nevelési elvek fellelegvárának, így nem is olyan gyerekeket vártak, akiknek a szülei a magyar kultúrához kevésbé, de a zsidó hagyományokhoz annál jobban vonzódtak. Inkább egy olyan tanintézet volt, amely szem előtt tartotta a magyarosítási politikát.¹⁴ Ha a Herzl-szülők meg akarták volna óvni Tivadart a magyar hatásoktól, akkor azon zsidó szülők példáját követték volna, akik gyermekeiket a katolikus, evangélikus vagy skót misszió iskoláiba adták.¹⁵ Bár az oktatás nyelve a magyar volt, valamint a tankönyvek is magyarul íródtak (esetleg németből fordították őket), a bizonyítványt két nyelven adták ki. Ebből kiderül, hogy Herzl nem ért el kimagasló eredményeket, csak elsőrendű volt.¹⁶ Mivel Jacob Herzl nagy figyelmet fordított gyermekei nevelésére, ezért a kor szokásainak megfelelően magántanárt is fogadott a fia mellé. Vélhetően az 1868/69-es tanév egészében magántanárral készülhetett, ugyanis az iskolai értesítőben egyik osztály névsorában sem tűnik fel a neve.¹⁷

KÖZÉPISKOLAI ÉVEK

1859 augusztusában Max a zsidó iskolát a legjobb bizonyítvánnyal fejezte be és a pesti katolikus gimnázium ösztöndíjasa lett. Sikerei folytatódtek, és úgy tűnt, hogy tanulmányait fényes eredményekkel és minden akadály nélkül sikerül befejeznie. Ám 1862 tavaszán egy erős magyar-nemzeti mozgalom bontakozott ki, amely egy új iskolatörvénnyel teljes mértékben halomra döntötte az eddigi oktatást. A német nyelvet hirtelen száműzték a gimnáziumokból és a magyar jött majdnem minden tantárgy esetében a helyébe. Kevés tanár beszélt folyékonyan a magyar nyelvet, és még kevesebben tudtak ezen a nyelven tanítani. A fiatal Max számára ez szörnyű katasztrófa volt. Az apja Goethe és Schiller nyelvének a szeretetére tanította, de egyidejűleg beléoltotta a magyarral szembeni előítéletet is, amely akkoriban főként az alacsonyabb néprétegek nyelve volt. Később azonban

Nordau születési anyakönyvi kivonatának másolata

Max Nordau annál szívesebben és nyíltabban méltatta ennek a nemzeti mozgalomnak a szépségét, nem kevésbé a magyar nép csodálatos irodalmát. Ám abban a pillanatban gyermeki lelkületének egy ilyesfajta változás árulásnak tűnt. Bár még egy évig a gimnáziumban maradt, de közte és az új tanárok között – többnyire kikeresztelkedett zsidók, akik extrém magyarizálódást színleltek – állandósultak a súrlódások. A fiatalembert ez megbotránkoztatta, és a tanév befejeztével elhagyta az intézetet, hogy a német nyelvű kálvinista gimnázium tanulója legyen, ahol a tanulmányait be is fejezte.¹⁸

Ahhoz, hogy Nordau előítéleteit és döntését értelmezhessük, tekintsük át röviden a kor iskolatörténetét és oktatásügyét.¹⁹

1849-ben Leo Thun vallás- és közoktatási miniszter az osztrák minta alapján Magyarországon is életre hívta a nyolcosztályos gimnázium intézményét.²⁰ Az oktatás nyelvüül az iskola székhelyén honos nyelvet jelölte meg, amely nyelv grammatikáját és irodalmát mindenütt tanítani kellett.²¹ Egy évvel később a németet mindenütt kötelezővé tették.²² Egy 1854 év végén hozott rendelkezés értelmében a gimnázium felsőbb osztályaiban a tantárgyak zömét mindenütt németül kellett tanítani.²³ 1855/56-ban ez a rendelkezés az alsóbb osztályokra is kiterjedt.²⁴ A követelések azonban irreálisnak bizonyultak, részint a tanárt, diákot egyaránt érintő nyelvi hiányosságok miatt, másrészt pedig a lakosság Habsburg-ellenes érzelmei miatt.²⁵ Ennek következtében enyhítettek az in-

AZ OKTATÁS SZEREPE MAX NORDAU ÉS HERZL TIVADAR PÁLYÁJÁNAK ALAKULÁSÁBAN

Részletek a Pesti Nyilvános Főreáltanoda iskolai értesítőiből

Részletek a Pesti Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgymnasium iskolai értesítőiből

legjobb eredményt ismét hittanból érte el, bár életrajzírója szerint Herzlnek nem volt különösebb erőssége a vallási stúdium; jeles volt magyarból, németből, földrajzból és történelemből, míg a leggyengébbnek szabadkézi rajzból bizonyult.⁴² Egy év kihagyás után hiányzott belőle a tanuláshoz szükséges lelkesedés, majd az év második felében kimondottan sokat hiányzott. Bár magyarból és hittanból rontott, eredményei alapján maradt az elsőrendűek között.⁴³

Mivel rendkívüli családi esemény vagy betegség nem fordult elő, valószínű, hogy a sok hiányzás az általa életre hívott és vezetett önképzőkör számlájára írható. Herzl ebben a tanévben nővérével, unokatestvérével és néhány iskolai barátjával alapított igényes és tevékeny irodalmi egyesületet *Wir [Mi]* névvel. Herzl volt az elnöke, és ő dolgozta ki a társaság alapszabályát is a találkozó hivatalos nyelvén, azaz németül. A tagok azonban igyekeztek megőrizni kétnyelvűségüket, csupán az iskolában is érezhető excesszív magyarosítást akarták egyensúlyozni. Magyar és német nyelvű műveket – értekezéseket, költeményeket – egyaránt bemutatnak. A kör erősen a német nyelvű irodalom hatása alatt állt, elsősorban Nikolaus

Lenau és Hölderlin hatása érvényesült. Herzl több magyar nyelvű művét is felolvasta: lefordította tk. Arany Jánostól *A bajuzt*, *Toldi Miklós* című esszéjében Arany eposzának az összefoglalását nyújtja, Vörösmartyról értekezést írt *A magyar költő* címmel. Több írása, pl. az *Oxigén* című dolgozata, vagy *A bölcsek köve* kultúrtörténeti szempontból is értékelhető. Írt történelmi személyekről is, pl. Girolamo Savonaroláról vagy Napóleonnól. Magyar nyelvű műveiben nem foglalkozott német témákkal, míg a német nyelvűek alapjául gyakran szolgált magyar esemény. A zsidó tematika azonban teljes mértékben hiányzott. Handler szerint magyarul írt művei jobban megmutatják írójuk személyiségét, intellektusát; ezek a valóságban, tapasztalaton és benyomásokon alapulnak, míg a német írásokat inkább a képzelet uralja. „Magyar nyelvű műveit egy magyar fiú írta, akinek a neveltetését és szociális kapcsolatait átszövi a túlsúlyban lévő magyar környezete, míg a német nyelvű műveit egy magyar fiú írta, aki messziről csodálta a német kultúrát.”⁴⁴

Mint az az iskolai értesítőből kiderül, Herzl a tanintézetben hivatalosan működő Eötvös József önképzőkörnek nem volt a tagja, munká-

Részletek a Pesti Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgymnasium iskolai értesítőiből

Részletek a Pesti Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgymnasium iskolai értesítőiből

jában nem vett részt, és a kör által kiírt pályázatokon sem nyert, se a szépirodalmi, se az irodalomtörténeti kategóriában.⁴⁵ Annál aktívabb volt a maga egyesületében, noha három hónap után be kellett szüntetni a működését. A legnagyobb hátránya a körnek az volt, hogy a hivatalos iskolai csoporttal ellentétben ez a kezdeményezés nem állt tanári felügyelet alatt. A tagság azonban munkával járt: ülésenként legalább egy darabot kellett mindenkinek felolvasnia, így elképzelhető, hogy az egyre romló iskolai eredmények miatt a tanárok figyelmeztették a szülőket az órarenden kívüli aktivitásra.⁴⁶ Bár a kör csak rövid ideig állt fent, fontos hitvallás volt ez Herzl részéről az irodalom iránt. Ezen túlmenően irodalmi sikerei jó hatással voltak rá, különösen a főreáltanodában nyújtott gyenge teljesítménye miatt.

Herzl az ötödik osztályban (1874/75) az iskolai értesítő alapján a „Kimaradtak” között szerepel, valószínű, hogy ismét magántanulónként készült fel a vizsgáira. Bár fiatalkorának hőse Ferdinand de Lesseps, a szuezi-csatorna tervezője volt, Herzlnek a technika iránti érdeklődését már egy másik téma váltotta fel: az írói szenvedély. Az írói pályafutáshoz azonban megfelelő iskola, azaz gimnáziumi képzés kellett.⁴⁷ Herzl az 1875/76-os tanév második felétől három osztályt (VI–VIII.) az 1822 óta működő *Pesti Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgymna-*

siumban járt, amely akkoriban a legjobb gimnázium hírében állt. A katolikus gimnáziumok szigorú rendelkezései miatt főleg ide jöttek a zsidó diákok, ezért az evangélikus tanintézet kifejezetten zsidó iskolának számított.⁴⁸ Herzl most a nem-zsidó környezetben szerzett tapasztalatok után egy olyan környezetbe került, amely nagyban hasonlított a szülői ház normáihoz, és prototípusa volt egy rendkívül asszimilált, de mégis zsidó közegnek.⁴⁹ Herzl kezdetben még kielégítő osztályzatai 1877 nyarára lényegesen leromlottak; vélhetően ismét sokat írt, de most már a szélesebb nyilvánosságnak. Életrajzi adatok szerint publikált a két legjelentősebb pesti német nyelvű lapban, a *Pester Lloyd*-ban és a *Pester Journal*-ban, valamint a bécsi *Lebennek* is küldött tudósításokat a pesti országgyűlésről.⁵⁰ Mivel a család 1878 elején, Pauline halálát követően végleg Bécsbe költözött, Herzl magántanulónként tette le az érettségi vizsgát.

ZSIDÓ SÜDFELDBŐL ÁRJA NORDAU?

Südfeld Simon Miksa születési anyakönyvi kivonatának⁵¹ másolatából kiderül, hogy Nordau a belügyminiszter engedélyével 1873 óta törvényesen viselhetette az eredeti családnév helyett a maga választotta vezetéknevét. Nordau már a *Visszaemlékezéseiben* utalt arra, hogy gyerekfejjel is szívesen szignálta ezzel a névvel vagy M. N. jelzéssel a *Poesie, Kunst und Wissenschaft* című havi lapban megjelent szösszeneteit, a *Salon der Literatur, Kunst und Mode* című kéthetente megjelenő újságban, valamint az *Entre Acte-ban* közölt meséit, verseit, irodalmi és színi kritikáit.⁵² Az állam a kiegyezést követő évtizedekben a névváltoztatásokkal kapcsolatban liberális álláspontra helyezkedett: sem korlátozni, sem elősegíteni nem akarta ezeket. A legtöbb kérelemnek

IV. osztály

III. osztály

V. osztály

Nordau bizonyítványai

helyt adtak, tekintet nélkül a kérelmező szociális vagy etnikai hátterére, felekezeti kötődésére. A névváltoztatásokban az illetékes állami szervek nem tettek különbséget névmagyarosítás és másféle névváltoztatások között, így lehetőség volt magyar nevet idegenre változtatni, vagy akár idegen hangzású nevet egy másik idegen hangzásúra cserélni.⁵³

A névváltozással kapcsolatosan természetesen az a releváns kérdés, hogy milyen motivációk vezérelték a Süd/Feld > Nord/Au (dél/mező >észak/liget) cserét, azaz a megváltozott identitás külső megjelenítésére, illetve a nyilvános önbemutató megváltoztatására irányuló aktust.⁵⁴ Jens Malte Fischer kétségbe vonja a mesterséges arizálás tézisé, mivel Nordau fejlődése ennek ellentmond.⁵⁵ Christoph Schulte szerint Nordaunak ez a kései átalakulása öntudatos zsidóvá és cionistává egyáltalán nem volt előre programozott, hiszen az önkéntesen Párizsba áttelepült, és német nyelven alkotó író csak az antiszemitizmus és Theodor Herzl révén vált cionistává.⁵⁶ A névváltozás arra volt hivatott, hogy Nordau a pesti közegben a zsidó származását titkolhassa. Még mielőtt Nordau a cionizmus felé fordult, évtizedekig azzal volt elfoglal-

va, „hogy minden külső megjelenésében a zsidó mivoltára utaló összes nyomot eltüntesse”.⁵⁷ A zsidó Südfeld konvertálása a német Nordaura számára „átértékelést és felértékelést jelentett [...]. Hiszen a német nyelv Max Nordau írói és írásbeli közléseknél használatos nyelve, nem a szülők jiddise, nem a pesti környezet magyar nyelve”.⁵⁸ Ez a névválasztás ellenállás mind a zsidósággal, mind a magyarsággal szemben, „egy politikai és világnézeti tett”.⁵⁹

MAGYAROK, ZSIDÓK, NÉMETEK

Nordaut iskolásként már érintette az októberi diploma azon rendelkezése, miszerint az oktatás hivatalos nyelve a magyar lett. Az apa, Südfeld Gábriel, aki eddig mint német nyelven oktató házitanító kereste kenyerét, és a magyar kultúra iránt mély megvetéssel viseltetett, elvesztette az állását, és ezáltal a Südfeld család a megélhetés biztonságát. A magyarizálódás folyamatát kulturális és anyagi szempontból egyaránt negatívumként élték meg. Ez a keserűség később visszaköszön Nordau bestsellerében, az *Entartungban* (1892/93), amelynek vezérgondol-

Név	Kor	Befektetés idője		Tanfélév	
		téli	nyári	I.	II.
Stern Jakab	orvosi	70	—	I.	II.
Stern József	"	72	—	I.	II.
Stern Károly	jogtani	89	—	I.	II.
Stern Lajos	"	—	72	I.	II.
Stern Mór	"	72	—	I.	II.
Stern Sámuel	orvosi	68	—	I.	—
Stern Tivadar	jogtani	70	—	I.	II.
Id. Sternberg Gyula	"	72	—	I.	II.
Id. Sternberg Gyula	"	—	—	I.	II.
Sternberg Zsigmond	"	69	—	I.	II.
Stibány Pál	bölcsészeti	71	—	I.	II.
Stift Károly	jogtani	70	—	I.	II.
Stift János	"	—	72	I.	II.
Stiglauer Ferenc	"	72	—	I.	II.
Stirling Sándor	bölcsészeti	71	—	I.	II.
Stoll Béla	jogtani	72	—	I.	II.
Stöckl János	"	71	—	I.	II.
Strantsinger János	orvosi	72	—	I.	II.
Strasser Lajos	jogtani	—	—	I.	II.
Strasser Mór	orvosi	71	—	I.	II.
Strakosger Emil	jogtani	—	—	I.	II.
Strasser Lajos	"	70	—	I.	II.
Streitmann Rudolf	"	—	—	I.	II.
Stroband Jenő	orvosi	72	—	I.	II.
Stumpf Antal	jogtani	69	—	I.	II.
Szabó István	"	—	—	I.	II.
Székely Károly	"	72	—	I.	II.
Székely József	orvosi	70	—	I.	II.
Székely Árpád	jogtani	69	—	I.	II.
Székely Simon	orvosi	68	—	I.	—
Székely József	jogtani	68	—	I.	II.
Székely Gyula	orvosi	71	—	I.	II.
Székely Pál	jogtani	72	—	I.	II.
Székely Géza	orvosi	—	—	I.	II.
Székely Albert	orvosi	68	—	I.	II.
Székely Barnabás	"	72	—	I.	II.
Székely Béla	"	72	—	I.	II.
Székely Dániel	jogtani	70	—	I.	II.
Székely Dávid	"	—	—	I.	II.
Székely Gusztáv	bölcsészeti	70	—	I.	II.
Székely István	orvosi	69	—	I.	II.
Székely Lajos	jogtani	68	—	I.	II.
Székely József	bölcsészeti	71	—	I.	II.
Székely László	jogtani	—	—	I.	II.
Székely József Veszprém m. papnöv.	hitvány	70	—	I.	II.
Székely Lajos	orvosi	69	—	I.	—
Székely László	jogtani	72	—	I.	II.
Székely Mihály	orvosi	67	—	I.	II.
Székely Pál	jogtani	71	—	I.	—
Székely Klára	"	—	—	I.	II.
Székely Elemér	bölcsészeti	70	—	I.	II.
Szalóczy Zoltán	jogtani	69	—	I.	II.

Nordau (Südfeld) neve egy egyetemi dokumentumban

lata abban áll, hogy Goethe és Schiller kultúrájától való bármiféle eltávolodás kulturális elfajuláshoz vezet. A magyarokhoz való asszimilációs gondolata undorral töltötte el Nordaut, aki mindvégig német író akart maradni. Úgy gondolta, hogy a névváltoztatással megszabadult a zsidó gyökereitől, a magyarságtól való szabadulás módját pedig a megszokott környezet elhagyásában látta.⁶⁰

Nordau viselkedése és cselekedete sokkal inkább kivételnek, semmint kora általános tendenciájaként értékelhető. A báró Eötvös József által támogatott 1867. december 17-i emancipációs törvény a magyar zsidóság asszimilációs törekvéseinek katalizátora volt.⁶¹ Az 1914-ig terjedő időszakot politikai és gazdasági integráció jellemezte, a zsidóság a gazdasági életben folyamatosan jutott előbbre, lélekszáma 1869 (542.000) és 1910 (911.000) között számottevő-

en nőtt.⁶² Ez a növekedés még jobban érzékelhető a fővárosi zsidó lakosság számarányaiban, amely az említett évtizedekben több, mint négyszeresére nőtt: 44.890 zsidó lakost jegyeztek a statisztikák 1869-ben, 70.879-et 1880-ban, majd 203.687-et 1910-ben. Ez százalékos eloszlásban 16,6%-ot (1869) illetve 23,1%-ot jelent (1910).⁶³ 1881-ben a fővárosi zsidóság 59%-a vallotta a magyart az anyanyelvének, tíz évvel később ez az arány elérte a 75%-ot.⁶⁴ Karády Viktor az asszimilációt a magyar társadalom és az asszimilálódók érdekközösségének nevezi, amely a zsidóság kollektív biztonságát szolgálja. A liberális gondolkodású nemesség a folyamat támogatását nemzeti érdekeknek tekinti, ugyanis az asszimiláció egy olyan társadalmi réteg létrejöttét eredményezheti, amely a nemzeti polgárság feladatait látja el, és a nemzetiségek egyensúlyát a magyarság javára billenti. A nyelvi és kulturális asszimiláció, az elmagyarosítás, az erős nemzeti tudat megszerzése, a magyar nemzeti államiság iránti lojalitás kialakulása két emberöltőn keresztül zajlott le. Az asszimiláció és a polgárosodás sikeres folyamata egymással összefüggnek, ami jól érzékelhető a nyelv, a kultúra és a vallás terén mutatkozó összefüggésekben.⁶⁵ Karády egyben rámutat az asszimilációs folyamatban rejlő ellentmondásokra is. Bár a beolvadás az első fázisban nagyon gyorsan és alaposan zajlott, a magyar társadalomba való beilleszkedés csak alig történt meg. Így a zsidóság a másságát jóval erősebben őrizhette. A jogi emancipáció ugyan lehetővé tette a társadalmi érvényesülést (értelmiségi pályák, nemesi cím, hivatalvállalás), de a keresztény orientáltságú középrétegek pozícióik megtartásán munkálkodtak. Ezek ellensúlyozása végett a zsidóság ún. „kompenzációs stratégiákat” dolgozott ki. Ezek közé tartozott az „asszimilációs igények túlteljesítése”,⁶⁶ azaz Nordau esetében a német kultúra iránti feltétel nélküli vonzódás.

Herzl esetében az alaptétel jóval egyszerűbbnek bizonyul: kiegyenlített kétnyelvűségben élt, amely csak akkor szenvedett törést, amikor az 1878-ban bekövetkezett tragédia miatt a család Bécsbe költözött. A kérdés ezek után már csak hipotetikus: mi történt volna akkor, ha a család Pesten marad? Herzlnek minden bizonnyal döntenie kellett volna, hogy Theodor Herzlként német íróvá vagy Herzl Tivadarként magyar íróvá váljon. Ha Pesten marad, elképzelhető, hogy unokaöccséhez, Heltai Jenőhöz hasonlóan ő is a magyar nyelven író termékeny színpa-

di szerző pályáját futja be.⁶⁷ Heltai maga így emlékezett vissza a magyar és a német nyelvet egyaránt kifogástalanul bíró Herzlre:

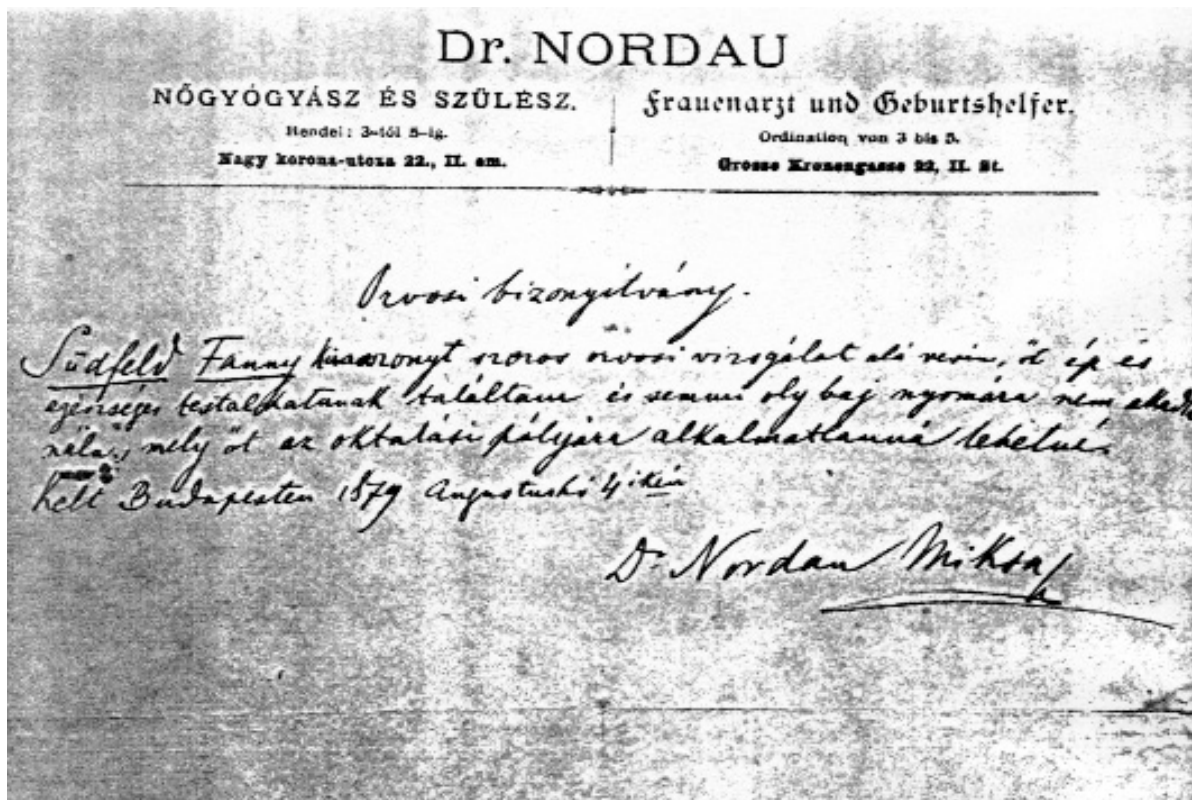
“[...] ha történetesen a magyar irodalom sodorja magával, éppen olyan kiváló író lett volna belőle. Sőt: úgy gondolom, hogy talán még kiválóbb, mert hiszen Tivadar anyanyelve magyar volt, és amikor évek múlva találkoztam vele, soha nem volt észrevehető magyar beszédjén semmiféle akcentus. Tökéletesen ismerte a magyar irodalmat, rengeteg magyar verset tudott könyv nélkül, mégpedig nemcsak azokat, amelyeket az iskolában kellett megtanulnia, hanem főképen Arany Jánosnak, Petőfinék, Kiss Józsefnek igen sok versét.”⁶⁸

A Herzl-életrajzok azonban korántsem ilyen egységesek. Amos Elon kitart a „pesti német fiú” képe mellett, amelyet főleg Herzl önéletrajzára alapoz.⁶⁹ Israel Zangwill angol zsidó író nem magyar és osztrák, hanem közép-európai zsidó identitást tulajdonít Herzlnek, amely nem tájhoz vagy országhoz, hanem inkább a két nagyvároshoz, Budapesthez és Bécshez kötötte.⁷⁰ Kornberg szerint Herzl nagyon vonzódott Bécshez, magára már pesti évei alatt is mint német íróra tekintett, majd a magyar nyelv fokozatos térhódításával Pest már nem sok mindent tartogatott egy ambíciózus német (nyelven) író számára.⁷¹ Beller szerint a Herzl-család német kultúra iránti elkötelezettsége nem zárta ki a magyar liberalizmus támogatását. Szerinte a zsidó családok a kétnyelvűséget egyrészt a német-zsidó hagyományokból, másfelől a főleg magyar liberális erők támogatásából merítették.⁷² Handler teljes mértékben cáfolja Elon Herzl-képét: szerinte Herzl Tivadar minden tekintetben ugyanannyira volt magyar fiú Budapesten, mint Theodor Herzl asszimilálódott osztrák Bécsben.⁷³ Sőt, továbbmegy: állítása szerint Herzl fizikálisan és érzelmileg valójában soha nem hagyta el igazán Budapestet. Bár Bécsbe költöztek, de Herzl minden évben visszajárt nővére sírjához, és tartotta a kapcsolatot tk. Ágai Adolffal, Bernát Sándorral, Rothfeld Sámuellel, Chorin Áronnal, Dóczy Lajossal.⁷⁴

Herzl és Pest kapcsolatához számtalan adalékkal szolgálnak levelei is, azonban magánjellegű írásai 1895 után csak elenyésző mennyiségben fordulnak elő a cionista mozgalom szer-

vezésével kapcsolatos hivatalos levelezése mellett. A Herzl leveleit és naplóit feldolgozó hétékötetes dokumentációban⁷⁵ a pesti közegből visszatérő címzett Ágai Adolf, akinek Herzl magánéleti örömeiről (nászút, családbővülés, eufórikus hangulat első gyermeke, Pauline megszületését követően) és lelki gyötrelmeiről (pl. apja halálát követően)⁷⁶ éppúgy ír, mint cionista eszméiről.⁷⁷ Hivatkozik még évek múltán is Ágai éleclapbeli figuráira, Mokány Bereire és Seifensteiner Salamonra,⁷⁸ de ugyancsak Ágainak fejt ki, hogy miért tekinthető az 1894-ben keletkezett *Das neue Ghetto a Judenstaat* előfutárának, és miért nem tartja magát egy buta utópistának.⁷⁹ Herzlnek vannak azonban ennél kevésbé egyértelmű levélváltásai is: pl. két “Bandinak” címzett levélből – és a hozzáfűzött kiadói jegyzetből – nem derül ki, hogy kiről is van szó, de annyi bizonyos, hogy Herzl annak librettóját próbálta meggyökeresíteni a bécsi operett világában. Jó kapcsolatokat ápolhatott az illetővel, mivel megosztja vele első gyermeke születése előtti félelmeit egy esetleges koraszülés miatt, majd örömmel értesíti – őt is – Pauline születéséről.⁸⁰ Heltai Jenővel is tartotta a kapcsolatot, elsősorban irodalmi ügyekben leveleztek: unokaöccsét bízta meg több darabjának a fordításával. Herzl kimondottan favorizálta a *Die Dame in Schwarz* című darabjának magyar nyelvű megjelenését, amelyet akár a Nemzeti Színházban is szívesen látott volna. Unokaöccse felé azonban azzal a kéréssel fordult, hogy fordítóként ne használja a Herzl nevet, s irodalmi hírnév helyett elégedjen meg a honoráriummal, és azzal, hogy kapcsolatba kerül a Nemzeti Színházzal. Ugyancsak leveleztek a *Der Flüchtling* [A szökevény] fordítása miatt.⁸¹ A tapasztalt újságíró jogán próbálta meg rábeszélni rokonát, aki a *Magyar Hírlap* munkatársa volt, egy esetleges párizsi tartózkodásra, mivel egy külföldön töltött év sokat lendíthetett volna Heltai újságírói pályáján.⁸² 1903-ban egyik apai nagynénjét, Rosalie Rosenfeldet próbálta kiengesztelni hosszú hallgatása miatt, aki rendre megsértődött a kimaradt levelek miatt. Neki vallotta meg, hogy apja halálát valójában még egy év után sem tudta feldolgozni. Egyben tudatta a közeli rokonnal azt is, hogy családja számára vásárolt egy kriptát a döblingi temetőben.⁸³

A magyarországi cionista mozgalommal is szoros kapcsolatot tartott fent Herzl szerte az országban, bár a hivatalos leveleket ő zömmel csak szignálta. Gyakoriak voltak a levélváltásai

Nordau mint praktizáló orvos

tk. Glück Áronnal (Kassa), Szilágyi Adolffal (Alsókubin), Rónai Jánossal (Balázsfalva),⁸⁴ vagy éppen Mezei Ernővel,⁸⁵ de örömmel üdvözölte Gerő Katica személyében a nők megjelenését is a cionista mozgalomban.⁸⁶ Ugyancsak tartotta a kapcsolatot Széchenyi István gróf fiával, a Törökországban élő Ödönnel, akit – és annak feleségét – a portánál a cionista ideák pártolására kért fel.⁸⁷ Hasonló kérése volt Vámbéry Ármin felé is, akitől főleg azt várta, hogy eszközjön ki a szultánnál audienciát számára.⁸⁸

AZ ORVOSTANHALLGATÓ ÉS PÁLYAKEZDŐ ÚJSÁGÍRÓ

1867-ben Nordau letette az érettségi vizsgáit, majd a pesti egyetem orvosi karára iratkozott be. Hogy mi vitte éppen a medicina felé, arról valójában csak feltételezéseink vannak, konkrét utalásokat nem találtunk.⁸⁹ Karády Viktor arra utal, hogy a hagyományos műveltség mellett a modernizáció kezdetén fokozott érdeklődés mutatkozott a nagy szellemi odafigyelést igénylő foglalkozások, többek között az orvosi pálya iránt.⁹⁰ Ezt az 1872/73-as akadémiai év 1. félé-

vére vonatkozóan az alábbi adatokkal lehet alátámasztani: 252 zsidó hallgató iratkozott be jogra, 141 orvostanhallgatónak, és csupán 15-en folytattak bölcséleti tanulmányokat. A római katolikus felekezethez tartozó hallgatók esetében ugyanez a rangsor (791 jogász, 248 medika, 151 bölcsész).⁹¹

Az 1867-es év Nordau újságírói pályafutása szempontjából is jelentős évszám, ugyanis ekkor lett a Falk Miksa által szerkesztett tekintélyes német nyelvű orgánus, a *Pester Lloyd* munkatársa.⁹² Életmódját ez nagy mértékben befolyásolta, hiszen nappal tanult, este pedig az újság számára írt tárcáival foglalkozott.⁹³ Anyagilag mindenképpen megtalálta a számítását: a tárcarovat belső munkatársaként havi 200 forint jövedelemmel rendelkezett.⁹⁴ A megfelelő írások mennyisége alapján azonban nem lehet egyértelműen meghatározni, hogy konkrétan milyen munkákkal bízták meg, és ténylegesen mennyit dolgozott. A tárcák csekély mennyisége alapján feltételezhető, hogy egyéb szerkesztői-újságírói munkát is végzett. Annyi bizonyos, hogy 1872-ben a *Pester Lloyd* melléklapját, az *Ungarische Illustrirte Zeitungot* is szerkesztette.⁹⁵

Falk elégedett lehetett Nordau munkájával,

mert az 1873-as bécsi világkiállításra őt küldte a lap tudósítójaként a császárvárosba. Áprilistól novemberig mintegy 100 tárcsa jelent meg tőle a feuilleton-rovatban. Év végén beutazta Németországot és Európa északi részét, majd 1874 áprilisában végre kezdetét vehette a rég óhajtott európai tanulmányút, amelyre minden fillért maga keresett meg. Az útvonal jól nyomon követhető a tárcák tematikája alapján: Szentpétervár, Moszkva, Berlin, Anglia, Izland, Franciaország. Ennek a két mozgalmas évnek a hozadékát a *Vom Kreml zur Alhambra* című könyvben foglalta össze. A *Pester Lloyd*-nak valójában csak Ferenc József császár oroszországi látogatásakor írt rendszeresen, hiszen konkrét felkérése csak erre a feladatra volt. Izlandi tartózkodásakor is bőven írt, de egyszer két hónapra felfüggesztette a tudósítást. Még a Franciaországból küldött írások tesznek ki jelentősebb mennyiséget.

A hosszas távollét persze nem kedvezett az orvosi tanulmányoknak, amelyeket ezekre az évekre Nordau valószínűleg felfüggesztett. Csak 1875 végén tért vissza Budapestre, és december 21-én tette le a Budapest Magyar Királyi Tudomány Egyetemen az első szigorlatát. A szigorlati jegyzőkönyvben a „Südfeld (Nordau) Simon” név szerepel.⁹⁶ 1876. január 17-én Nordau írásban kérvényezte, hogy második szigorlatát idő előtt letehesse.⁹⁷ Erre 1876. január 24-én került sor „elégéses” eredménnyel. A szigorlati jegyzőkönyvben a „Nordau (Südfeld) Miksa” név szerepel.⁹⁸

Néhány nappal később, 1876. január 31-én Nordau végleg szakított a *Pester Lloyd*-dal, valószínűleg magas anyagi követeléseit Falk nem volt hajlandó teljesíteni.⁹⁹ Két napra rá azonban már szerződést írt alá a *Neues Pester Journal*-nál. Ám Budapesten nem volt tartós maradása; május 1-jén hűgával és édesanyjával Párizsba költözött, ahol orvosként és több európai lap tudósítójaként tevékenykedett. A pesti lapnak is küldött párizsi tárcaleveleket, amelyek közül több könyv formájában is megjelent *Paris. Studien und Bilder aus dem wahren Milliardenlande* címmel.¹⁰⁰ 1878 végén Nordau – a család nyomására – elismert újságíróként visszatért Budapestre, ahol praktizáló orvosként tevékenykedett, valamint irodalmi előadásokat tartott, kiadókkal tárgyalt. Ebben az időszakban már nem találtam pesti német nyelvű orgánumban írásokat tőle, és ez vonatkozik az 1880-ban bekövetkezett végleges párizsi letelepedése

utáni időszakra is; ekkor a *Vossische Zeitung* párizsi tudósítójaként dolgozott. Pestre – a kutatások jelenlegi állása szerint – csak aktív cionistaként tért vissza látogatóba.

Herzl egyetemi tanulmányait a bécsi egyetemi jogi karán végezte 1878 és 1883 között. Nordauval ellentétben az ő esetében már alkalmazható az a megállapítás, miszerint a zsidó diákság tanulmányi eredményei az egyetemeken is kitűntek „a diplomaszerezés rendre alacsonyabb évszámával és a diplomák jobb átlagos minőségével”.¹⁰¹ A zsidó hallgatói arány magas volt a Monarchia legnagyobb presztizsének örvendő egyetem minden karán: 1881 és 1886 között a hallgatói összlétszám (3456) egyharmadát tették ki a zsidó diákok.¹⁰²

Hovatartozás tekintetében Herzl német identitása még nem volt teljesen szilárd: egyetemi dokumentumai azt mutatják, hogy az első szemeszterben a németet adja meg anyanyelveként, ami nem különösebben meglepő. Az azonban annál inkább, hogy a következő évben a magyart tünteti fel, és csak az 1881 tavaszi félévet követően adja meg ismét a németet, azaz két tanéven át Herzl magyarként tekintett magára. Herzl egyetemi évei alatt csatlakozott az *Akadémische Lesehalle* nevű liberális diákegyletbe, majd 1881-ben belépett az *Albia* nevű diákegyletbe. Innentől kezdve büszkén viselte a német identitást és az ezzel járó társadalmi presztizst.¹⁰³ Részt vett a szokásos egyesületi életben, amely a vívás, az ivászat, a kártyázás, az éneklés mellett éles hangú vitákat is jelentett a liberális és a nacionalista diákok között. Herzl az egyesületben a Tancred becenevet kapta a Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*-ében szereplő öntudatos és harcos férfiú után. 1883 elején zajlott le a híres Richard Wagner-kommersz, melynek szervezésében az *Albia* is részt vállalt. A „Commerzfestek” a német diákegyleti hagyomány részét képezték, de az antiszemitizmus nem tartozott a jellemzőik közé. Beller szerint viszont az antiszemitizmus nem állt távol a társaságtól, de Herzl kezdetben úgy látta, hogy ez nem a személye ellen irányult, hanem a pénzsóvár, műveletlen zsidók ellen, akik nem tudtak igazán integrálódni a német kultúrába. Herzl ezt a hozzáállást kulturális antiszemitizmusként értelmezte, amelyet maga sem ellenzett, mivel az emancipáció ideológiája azt a felelősséget róta a zsidókra, hogy javuljanak meg, és legyenek méltók a polgári jogokra. Herzl felvétele az Albiába azt mutatja, hogy nem minden német

„Burschenschaft” utasította vissza egy az egyben a zsidókat; ő mindenestre vállalható zsidó volt.¹⁰⁴ A Wagner-rendezvényt azonban nem kerültek el az éles antiszemita felhangok, minek következtében Herzl kilépett az egyletből. Az egyesülethez írott levelében általános emberi jogokra, és nem a zsidó érzékenységre hivatkozott: államának egyenrangú zsidó polgáraként, nem pedig zsidóként háborította fel az antiszemitizmust, azaz nem gondolt semmiféle kollektív sérelemre. A zsidóság kollektív sorsa ebben az életszakaszban még nem nagyon érdekelte Herzl-t; legfőbb célja az volt, hogy elismert osztrák-német író, színpadi szerző váljék belőle. Naplóbejegyzései szerint már 1878-tól írt szín-daradokat, de átütő sikert soha nem ért el.

PÁRIZS, A VÁLASZTOTT HAZA

Nordau 1873-ban, mint a *Pester Lloyd* bécsi tudósítója volt először távol a szeretteitől. Ebben az időszakban élénk levélváltás kezdődött közte és huga, Lotti között. Személyesen nem találkoztak, csupán édesanyja látogatta meg, de a találkozó fiaskóval végződött, mivel a szülő „provinciális mivolta, jiddise, analfabetizmusa, értetlensége a mondén Béccsel és annak kultúrájával szemben a fiúból szégyenérzetet váltott ki”.¹⁰ Nordau leveleiben Falk lapját „Provinzblatt-nak” nevezi, amely Bécsben sohasem fog feltűnést kelteni, Pestet magát pedig „Provinzstadt-nak” aposztrofálja, ahol neki már nincs maradása. Néhány hónappal később az általa oly nagyon respektált bécsi *Neue Freie Presse* által kínált pesti levelezői állást sem fogadta el.

Először 1876-ban, majd véglegesen 1880-ban telepedett le Párizsban. Hogy milyen érvek szóltak a Szajna-part mellett, arra nézve csak hipotézisekkel szolgálhatunk. Mindenképpen pozitívumként említendő a szabadúszó újságíró számára kínálkozó számtalan munkalehetőség, valamint az orvos esetében a párizsi orvosi kar nemzetközi híre.¹⁰⁶ Kaiser utal még arra, hogy „számos zsidó (Kalisch, Rodenberg, Nordau stb.) majdnem kivétel nélkül megemlíti még a saját kisebbség előrehaladott emancipációját, valamint azt, hogy a párizsi társadalomban – származástól függetlenül – minden tehetséget irigylésre méltó tisztelet övez”.¹⁰⁷ Közös vonásuk, hogy „mint a német zsidó értelmiség általában, a liberalizmus hívei és a tanult polgárok közé soroltatnak”.¹⁰⁸ Heinrich Heine Francia-

országról alkotott képe esetében a politikai ideák mellé hedonizmus, életkedv és erotika is társult, és nem utolsó sorban „a politikai elszántság, a remény, hogy a költészet valóban megváltoztatja a valóságot, ami annyit tesz, hogy francia (republikánus) viszonyokhoz vezethet”.¹⁰⁹ 1750 óta a külföldi írók elsősorban a Róma–Párizs–London triászra fókuszálnak, „mivel csak ezek jelentenek igazi alternatívát a saját állapotokhoz képest, csak ők tűnnek mítoszképesnek, csak ők jelentenek kihívást valamiféle önpróbatételre”.¹¹⁰ Azok számára kínálnak menedéket, akik „saját viszonyaik kicsinyessége, hivatásuk béklyói és szellemi izoláltságuk elől menekülnek”.¹¹¹ Ez a három város, kinőve a barokk fővárosok és nagyvárosok – Szentpétervár, Madrid, Nápoly, Velence, Bécs, Berlin, Drezda – típusából, „egy minőségileg új megjelenési formát” mutat.¹¹² Azonban egy imperialista világváros követelményeinek csak Párizs és London felel meg.¹¹³ A német városok a mentalitástörténeti változással nem tudtak lépést tartani, ami markáns különbséghez vezetett „nyugati közösségi és német individuális kultúra, illetve nyugati metropolisz és német provinciális szellem között”.¹¹⁴ Noha a német írók mint „provincmenekültek” érkeztek a metropoliszokba, műveltségük, kompetenciájuk, intellektusuk elvitathatatlan volt. Ezekre a hozott szellemi javakra sokan „mint az idegen földön való létjogosultságuk igazolására tekintenek”, sokak számára „valóságos védőpajzsként szolgál annak kiszámíthatatlanságával szemben”.¹¹⁵

Nordau orvosi tanulmányait még nem tekintette befejezettnek: tervezte Franciaországban is egy orvostudományi disszertáció megírását, és szeretett volna az orvostudományi antropológiában is elmélyülni. Utóbbi területnek ekkor még nem volt magyarországi specialistája, se önálló tanszéke.¹¹⁶ A párizsi tartózkodáshoz Lenhossék József professzortól kapott ajánlólevelet, de többet nem tudott tenni Nordauért, mivel a kért ösztöndíjat nacionalista szemléletű kollégái nem ítélték meg Nordaunak. Az elutasított ösztöndíjkérelem azt jelentette, hogy nem kívánták támogatni további orvostudományi pályafutását, azaz a pesti orvostudományi karon nem látták volna szívesen kollégaként az immár befutott újságíró.

Ezek után mégis kiment Párizsba, noha rendszeres jövedelemmel nem rendelkezett: a bécsi *Neue Freie Presse* nem tartott igényt párizsi

tudósításaira, így a *Neues Pester Journal*nak, valamint egy frankfurti és egy göteborgi lapnak küldött tárcaleveleiért kapott honoráriumából tartotta el családját. A *Neues Pester Journal* számára írt feuilletonjainak a tematikáját a színes, nyüzsgő párizsi élet adta: írt a francia irodalomról, képzőművészetről, színházi premierekről, Párizs zenei életéről, erkölcsről, államférfiakról, gondolkodókról, vagy éppen semmiségekről; reagált korának traumatikus eseményére, a seditani vereségre, szívesen vette górcső alá a párizsi hétköznapokat, a klubokat, kávéházakat, a zálogházat, a latin negyed, vagy éppen mindenszentek ünnepét, esetenként az alkoholizmus problematikáját. Eközben tárcáin mindvégig végigvonul Párizs és a francia vidék oppozíciója, és a Szajna-parti „Babylont, Ninivét és Mekkát” szemlélve már tetten érhető később kikristályosodó civilizációs kritikája. A tárcák száma igazán az 1878-as párizsi világkiállítás kapcsán kezdett sokasodni, de mivel Nordau nem tartózkodott egy uralkodó kíséretében sem, ezért az 1873-as bécsi expozícióról küldött tárcákkal ezek sem mennyiségben, sem tartalmi sokszínűségben nem vetekedhetnek.

Párizsban Nordau orvostudományi pályája ígéretesen indult: hospitált Jean Martin Charcot (1825–1893) professzornál, aki pszichiátriai kezelése révén azzal vált világhírűvé, hogy hisztériás eseteket hipnózisban gyógyított. Emellett dolgozott a Hospice de la Salpêtrièrben, valamint a szegények kórháza, az Hôtel Dieu patológiai osztályán. Párizsban azonban a legtöbbet Germain See professzornál tanult, majd az ő közbenjárására került Dr. Martineau nőgyógyászati magánklinikájára. Itt elég komoly gyakorlatot szerzett ahhoz, hogy fontolóra vegye, hogy újságírói pályáját feladva nőgyógyászként kezdjen praktizálni.¹¹⁷ Erre rövid ideig Pesten alkalma is nyílt, ugyanis huga és anyja 1878-ban rávették a hazatérésre. 1880-ban azonban visszatértek Párizsba, immár végleg. Két év múlva Nordau megvédte a nő kasztválásáról írt doktori értekezését. Témavezetője és a szigorlati bizottság elnöke Charcot professzor volt, ami különleges kitüntetést jelentett Nordau számára. Charcot korának leghíresebb neurológusa volt, a világ minden részéről jöttek hozzá betegek, és számtalan koronás főt kezelt személyi orvosként. Egyetemi előadásai eseményszámba mentek, szalonja pedig a társadalmi élet fontos színtere volt. Sigmund Freud is bebocsátást nyert ezekbe a körökbe, de mivel

akkora volt a társadalmi presztízse ezeknek a Charcot-estélyeknek, előtte mindig kokaint szívtott, nehogy kivetnivalót találjanak a viselkedésében.¹¹⁸

Nordau disszertációja nem szolgált forradalmi újdonsággal, csupán az európai és az észak-amerikai szakirodalom áttekintését nyújtotta a petefészek operatív eltávolításáról 62 oldalban. Azért választotta ezt az utat, mert híján volt személyes orvosi tapasztalatoknak – problémákról, rizikóról, következményekről – valamint egyéni aktuális esettanulmányoknak és sebészeti beavatkozásoknak. A dolgozat célja és eredménye azonban az, hogy Nordau rámutatott, hogy ezt az operációt főlegesen végzik el hisztériás és epileptikus panaszokkal küzdő nők esetében, mivel egyrészt a halálozási arány 10 százalék felett van, másrészt fiziológiailag nincs összefüggés a petefészek és a hisztéria között. Egyben röviden utalt arra, hogy a Charcot által alkalmazott hipnózis egyszerűbb és jóval veszélytelenebb. Emellett erőteljesen bírálta a kísérletező kedvű és operációmániás orvosokat, mivel a halálozási arány jóval magasabb volt, mintha semmilyen beavatkozás nem történt volna.¹¹⁹ Nordau szerint a hisztériának nincsenek szervi okai, és így azt nem sebészeti, hanem pszichopatológiai módszerekkel kell gyógyítani. Későbbi kultúrkritikai műveiben, főleg az *Entartung*ban ezt úgy fogalmazta meg, hogy a lelki bajok szociokulturális eredetűek. A szervi problémák pedig pszichés betegségek esetében következményei, nem okozói azoknak. Bár itt még nem mondja ki, hogy az 'elfajulás' (= degeneráció) szociokulturális, a nagyvárosi civilizáció által okozott pszichés betegség.

A CIONIZMUS FELÉ

Nordau Párizsban kórházi orvosként dolgozott, 1882-ben megvédte a nő sterilizációjáról írt doktori értekezését, majd orvosi praxist nyitott. Újságíróként is tevékenykedett: párizsi letelepedését követően kezdődött 35 évig tartó hírlapírói tevékenysége a *Vossische Zeitung* számára. 1883-ban jelent meg kultúrkritikai bestsellere, a *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit*, amely a kiváltott bonyodalmak miatt Európaszerte ismertté tette szerzőjét: két hónappal a megjelenése után betiltották Ausztriában és Oroszországban, sőt Ausztriában felség sértés vádjával illették Nordaut. Hatalmas vita kere-

kedett a mű körül, majd' minden fontosabb európai nyelvre lefordították. 1890-ben Nordau szociológiai szempontok alapján nagy érdeklődést mutatott egy zsidó mezőgazdasági telep létrehozása iránt Argentínában, Buenos Aires mellett, amelyet barátja, a berlini orvos és bakteriológus Wilhelm Löwenthal vezetett. Személyesen nem vett részt a projektben, nem is utazott oda. 1892-re datálható Nordau és a párizsi tudósítóként tevékenykedő Theodor Herzl megismerkedése; Nordau a család orvosa lett. 1894-ben a Dreyfus-ügy kapcsán Nordau rendszeresen tudósított az antiszemita hajszaról a *Vossische Zeitung* hasábjain, majd Herzlrel 1895-ben vetették fel egy esetleges zsidó állam gondolatát. 1897-ben Nordau az 1. Cionista Kongresszus ünnepelt szónokaként körvonalazta a későbbi bázeli programot. Egy évre rá feleségül vette gyermeke anyját, a protestáns Anna Donst, ami a cionista mozgalmon belül az ortodox zsidók haragját vonta maga után. A 2. Cionista Kongresszuson elnökké választották; nagy előadást tartott a Dreyfus-perről, és itt említette először a „Muskeljudentum“ fogalmát. 1903-ban, a 6. Kongresszuson saját meggyőződése ellenére az Uganda-terv mellett foglalt állást, majd néhány héttel később majdnem merénylet áldozata lett. 1904-ben, Herzl halálát követően Nordau nem vállalta a cionista mozgalom vezetését. 1905-ben a politikai cionizmus mellett foglalt állást, amely egy zsidó állam létrehozását sürgette a gyakorlati cionizmussal szemben; az Uganda-tervet ekkor végleg elvetették. Nordau 1911-ig elnökölt a kongresszusokon, majd aktív cionista munkássága véget ért. Az első világháború kitörésekor ellenséges nemzet lapjainak tudósítójaként tartózkodott a francia fővárosban. Nem hagyhatta el Párizst, de megpróbáltatások árán mégis eljutott Madridba, ahol olasz, észak-amerikai és argentin lapok tudósítójaként kereste kenyerét, mivel párizsi vagyonát elkobozták. Életének utolsó három évét Párizsban töltötte, ahol 1923. január 22-én érte a halál. Koporsója 1926-ban a polgármester és barát Meir Dizengoff közbenjárására átkerült Tel-Avivba.

JEGYZETEK

¹ Jelen dolgozat az *Egyetemi ballgatók társadalmi báttere a 19–21. században* (Pécs, 2006. május 23.) című nemzetközi konferencián elhangzott előadás bővebb változata.

- Azonos tematikájú írásaim: Asszimiláció, nyelv és identitás kérdése a fiatal Max Nordaunál és Herzl Tivadarnál. *Budapesti Negyed* [megjelenés alatt], valamint A disszimilációtól az asszimilációig. Az elfeledett Max Nordau pesti évei. *Orvostörténeti Közlemények*, 2007. 198–199. szám. 31–41. o. Nordau pesti éveinek monografikus feldolgozásához lásd: Hedvig Ujvári: *Dekadenzkritik aus der „Provinzstadt“*. *Max Nordaus Pester Publizistik*. Budapest: Argumentum, 2007.
- ² Anna Nordau, Max Nordau: *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*. Übersetzt v. S. O. Fangor. Leipzig, Wien: Renaissance-Verlag, 1928. 10. o. (Továbbiakban csak *Erinnerungen* és oldalszám.) Bár Nordau és felesége közösen jegyzik a könyvet, az elbeszélő perspektíva az egyes szám harmadik személy. A tanulmányban közölt Nordau-szövegek magyar fordításai a szerzőtől (U. H.) származnak.
- ³ A Max Nordau név csak 1873-tól létezik.
- ⁴ Max Nordau: *Meine Selbstbiographie*. In: *Eine Gartenstadt für Palästina. Festgabe zum siebenzigsten Geburtstag von Max Nordau*. Berlin: Jüdischer Verlag, 1920 (= Nationalfonds-Bibliothek. Nr. 5). 21–23. o.
- ⁵ Révész Béla: *Max Nordau élete*. Budapest: az író kiadása é. n. 142. o. „Ezt a nemzetséget a spanyol történelem is krónikázza. Egy évszázadon át, körülbelül 1390–1490-ig nagy szerepük volt a spanyol közéletben, irodalomban. Arisztokratikus életformák között éltek, királyi udvarok nagy megbízatásokkal használták öröklődő tehetségüket, mígnem az inkvizíciós zsidóüldözések elértek őket is és menekülniök kellett.” Uo. 140–141. o.
- ⁶ Christoph Schulte: *Psychopathologie des Fin de siècle. Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*. Frankfurt am Main, 1997. 45. o.
- ⁷ A számtalan Herzl-életrajzból a pesti éveket illetően a legjobban használható volt: Andrew Handler: *Dori. The Life and Times of Theodor Herzl in Budapest (1860–1878)*. Alabama: The University of Alabama Press, 1983.
- ⁸ Vélhetően az anyjáról mintázott domináns női egyéniség jelenik meg a *Das neue Ghetto* és az *Altneuland* című műveiben Sámuelné, illetve Dávid anyja alakjában.
- ⁹ Handler: i. m. 35–36. o.
- ¹⁰ Novák Attila: *Theodor Herzl*. Budapest: Vince Kiadó, 2002. 13–15. o.
- ¹¹ Felkai László: A magyarországi zsidó iskolázás főbb vonásai világivá alakulásáig. In: *Hetven év. Emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára*. Szerk. Landesmann György és Deutsch Róbert. Budapest: BZSH, 1992. 75–79.
- ¹² A zsidó iskolák programjával egy rabbikból álló testület foglalkozott 1851-ben. Löw Lipót rabbi a heder és a jesiva modernizálását javasolta. A zsidó iskolai oktatás alappilléreinek az emberi, zsidó vallási és magyar nemzeti nevelést tekintette. A konzervatív körök azonban nem helyeselték a világi tárgyak előtérbe állítását. Lásd: Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza et al.: *A*

- zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem. 2. kötet. Budapest: Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995 (= Hungaria Judaica 7). 377–379. o., továbbá: Felkai László: A zsidó iskolák tantervi változásainak sajátosságai. In: *A zsidó iskolaiügy története Magyarországon*. Szerk. Balogh László. Budapest, 1996 (= Neveléstörténeti Füzetek 14). 39–48. o., főleg 40. o., valamint Hedvig Ujvári: Die exemplarische Schulkarriere eines 'deutschen' Juden im Pest des 19. Jahrhunderts: Max Nordau. *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 54, (2002). 2. szám. 138–153. o.
- ¹⁵ *Erinnerungen*, 16. o. Nordau visszaemlékezéseiben pontatlanul adja meg az iskolakezdetét. Az 1855/56-os tanév végén kiadott iskolai értesítőből – *Erstes Programm der isr. Haupt- und Unterrealschule. Für das Schuljahr 1856* – ugyanis kiderül, hogy Nordau hatévesen kezdte el az elemi. Név szerint is kiemelik a kitűnő tanulmányi eredményt elért első osztályosok között. Vö.: *Értesítő 347/1855–56*.
- ¹⁴ A magyar-barátság mögött Handler szerint az Izrealita Magyar Egylet állt. Egy birodalmi intézkedés értelmében tetemes összeget kaptak vissza, amelyet korábban a zsidókra bírsággént róttak ki a 48-as forradalom lelkes és aktív támogatása miatt. Az egyetlen kikötés az volt, hogy felekezeti fennhatóság alatt álló iskolarendszert építsenek ki. A zsidó iskolák azonban felülmúlták az intézkedés szellemiségét, magyarosítási törekvéseikben túltettek a keresztény magyar iskolákon is, a tanárok a hazafiság fanatikus propagátorává váltak, és hajthatatlanul küzdöttek a német hatás ellen. Vö.: Handler: i. m. 44. o.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ Uo. 45. o.
- ¹⁷ Herzl 1866 és 1870 között járt az elemibe. Ebből az időszakból egy értesítőhöz fértem hozzá: *A Pesti Kir. Izraelita Minta Elemi Fő-Tanoda Értesítője 1868/19 Tanévről*. Lásd: *Értesítő 347/1868–1869*.
- ¹⁸ *Erinnerungen*, 19–20. o.
- ¹⁹ A kitekintésben Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1996–1945 (Általánosan képző középiskolák)*. Budapest, 1988, valamint Uő: *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája*. Budapest, 1996 műveire hivatkozom. (A továbbiakban: Mészáros, 1988 ill. 1996 és lapszám.)
- ²⁰ Alapjául az *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* (Tanrendszerterv a gimnáziumokat illetően) szolgált. Vö.: Mészáros, 1988. 78. o.
- ²¹ Uo. 83. o.
- ²² Mészáros, 1996. 47. o.
- ²⁵ Uo. 48. o. és Mészáros, 1988. 83. o.
- ²⁴ Uo. 49. o. és Mészáros, 1988. 83–84. o.
- ²⁵ Mészáros, 1988. 84. o.
- ²⁶ Uo.
- ²⁷ Uo. 86–88. o. és Mészáros, 1996. 52. o.
- ²⁸ „Az 1770-es évek végétől azokat a katolikus gimnáziumokat nevezték 'királyi' gimnáziumoknak, amelyeket az állami hatóságok által kezelt *Tanulmányi Alapból* tartottak fenn.” (Kiemelés az eredetiben.) A megnevezésekhez: a királyi gimnáziumokat 1849 után az Entwurf terminológiájának megfelelően „államgimnáziumoknak”, 1867 és 1883 között ismét királyinak, 1883-tól 1946-ig királyi katolikusnak hívták. Vö.: Mészáros, 1988. 84–85. o. A Nordau által látogatott intézmény 1858 őszén indult négy osztállyal. Vö.: Mészáros, 1996. 51. o.
- ²⁹ Programm des k.k. Staatsgymnasiums in Pest veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1860. Az iskolai értesítők kiadása 1777-től volt kötelező. 1844-től a latin helyett magyarul jelentek meg. Vö.: Mészáros, 1988. 81. o. (A következők – lásd majd lent – már valóban magyarul jelennek meg.)
- ³⁰ Uo. 28. o.
- ³¹ Uo. 22–23. o.
- ³² A Pesti Kir. Kath. Főgymnasium Ifjúságának Érdemсорozata és Tanári Személyzete az 1862/3 Tanév Második Félévében. *Értesítő 319/1862–3/2*.
- ³³ A figyelmet négyes skálán, míg az erkölcsi viseletet és a szorgalmat öt jeggyel értékelték. Utóbbi kettőből a mai négyes osztályzatnak megfelelő jegyeket kapta, azaz az erkölcsi viselete lehetett volna még „példás”, a szorgalma pedig „ernyedetlen”.
- ³⁴ Mészáros, 1988. 85–89. o.
- ³⁵ A Pesti Kir. Kath. Főgymnasium Ifjúságának Érdemсорozata és Tanítási Személyzete az 1863/4 Tanév Második Félévében. *Értesítő 319/1863–64/2*. Az V. osztályt ugyan megkezdte, neve szerepel a névsorban, de a 2. félévben már „kimaradt”. Lásd uo., lapszám nélkül.
- ³⁶ A lap 1863 és 1865 között jelent meg havonta kétszer, minden hónap 6-án és 20-án. A szövegek mellett közölt divatképeket, szabásmintákat, kézimunkával kapcsolatos tanácsokat is. Az OSZK-ban csak a 3. évfolyam (1865) érhető el. Nordautól a következő írások jelentek meg: 1. Gedichte [Versek]: *Mein Lied, Sternschnuppen, Das Meer der Liebe, Das Meer, Wunsch, Rosenmärchen*; 2. Novellen und Erzählungen [Novellák és elbeszélések]: *Das schöne Raizenmädchen*, egy fordítás *Ein Melodrama* (Novelle, nach dem Ungarischen des G. Lauka von Max Nordau) címmel; 3. Skizzen, Sagen, Märchen [Vázlatok, mondák, mesék]: *Sechs Geckenke* (Mythe von Max Nordau) a tárcarovatban, és végül 5. Bunte Mittheilungen [Vegyes közlemények]: *Die Eröffnung des deutschen Theaters in Pest* M. N-au. szignóval.
- ³⁷ Pukánszky Béla, Németh András: *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, ⁶1998. 411–414. o. 1870 körül a műszaki területeken is megnövekedett a zsidók aránya, bár a zsidó értelmiségiek változatlanul a tanári és az újságírói pályán voltak jelen. Vö.: Handler: i. m. 49. o.
- ³⁸ Uo. 51. o.
- ³⁹ *A Pest-Városi Nyilvános Főreáltanoda Tizenbenedik Tudóstványa az 1870/1-iki Tanév Végén*. Szerkesztette

- Ney Ferenc igazgató. Jelzete: Ért 288/1863–1876. Herzl idejében az iskola diákságának összlétszáma 900 körül mozgott, és a birodalom egyik legsűrűbben látogatott intézménye volt.
- ⁴⁰ Handler: i. m. 51. o.
- ⁴¹ Uo. 52. o.
- ⁴² Uo. 53–54. o. Handler kimaradásának egyik lehetséges okaként felveti, hogy mivel ebben a tanévben volt a bar micvója, elképzelhető, hogy Herzl komolyan készült az eseményre.
- ⁴³ Az értesítő címe ebben az évben megváltozott: *A Budapest Fővárosi IV. Kerületi (Belvárosi) Községi Nyilvános Főreáltanoda Huszadik Tudóttványa*.
- ⁴⁴ Handler: i. m. 71. o.
- ⁴⁵ Értesítő. 45. o.
- ⁴⁶ Handler: i. m. 64. o.
- ⁴⁷ Steven Beller: *Herzl*. Wien: Werner Eichbauer Verlag, 1996. 18–19. o.
- ⁴⁸ A Pesti Ág. Hitv. Evang. Főgymnasium Értesítője (Ért. 380/1865–77) szerint az 1875/76-os tanévben 355 tanulója volt az iskolának; ebből 231 volt zsidó és csak 92 evangélikus.
- ⁴⁹ Beller: i. m. 19. o.
- ⁵⁰ A pesti lapok vonatkozó évfolyamainak vizsgálata alapján ezt megerősíteni nem tudom, mivel saját névvel vagy akár csak T. H. szignóval ellátott írást nem találtam. Viszont Herzl unokaöccse, Heltai Jenő visszaemlékezéseiben is található utalás arra, hogy Herzl írt a *Pester Lloyd*-ba. Vö.: Zsoldos Andor: *Theodor Herzl. Emlékezések*. New York: World Federation of Hungarian Jews, 1981. 14. o.
- ⁵¹ Forrás: Zsidó Múzeum Budapest. A német nyelvű hírlapok közül tk. az *Ungarischer Lloyd* rendszeresen közölte a névváltoztatásokat. Nordaival kapcsolatban a következő olvasható: „(Namensveränderung.) Der Pester Einwohner Simon Max Südfeld hat seinen Familiennamen in ‚Nordau‘ umgeändert.“ [(Névváltoztatás. Südfeld Simon Miksa pesti lakos családnevét ‚Nordau‘-ra változtatta.] *Ungarischer Lloyd* (esti kiadás). 87. szám, 1873. április 16. 2. o. (A lap 1867 és 1876 között létezett.)
- ⁵² *Erinnerungen*, 21. o. A három orgánumból csak a *Salomba* sikerült betekintnem.
- ⁵³ Karády Viktor, Kozma István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest: Osiris, 2002. 39. o.
- ⁵⁴ Uo. 40. o.
- ⁵⁵ Jens Malte Fischer: Dekadenz und Entartung. Max Nordau als Kritiker des Fin de siècle. In: *Fin de siècle*. Hg. von Roger Bauer. Frankfurt am Main: Klostermann, 1997 (= Studien zur Philosophie und Literatur des 19. Jahrhunderts, Bd. 35). 93–111. o., itt főleg 94. o.
- ⁵⁶ Schulte: i. m. 27. o.
- ⁵⁷ Uo. 25. o.
- ⁵⁸ Uo. 30. o. Minden nyomtatásban megjelent dokumentum „Max Nordau” szignálással látott napvilágot. Südfeldről csak Nordau révén tudunk.
- ⁵⁹ Uo. 37. o. A zsidók asszimilációs törekvései elsősorban a magyar családnév megszerzésére irányultak. 1867 márciusa és 1868 között 522 ilyen jellegű kérvényt nyújtottak be, 1869/70-ben már csak 190-et, 1871 és 1875 között pedig ez a szám 146-ra apadt. Ismételt felindulás a millenniumi évben (1896: 1642 kérvény), majd két évvel később volt (6434 darab) tapasztalható. Lásd: Karády Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. *Világosság*, 1993. 3. szám. 33–60. o., itt 55–56. o.
- ⁶⁰ Vö. Schulte: i. m. 37–39. o.
- ⁶¹ Az asszimiláció folyamatának megértéséhez lásd: Kovács András: Az asszimilációs dilemma. *Világosság*, 1988. 8. szám. 605–612. o.; Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Budapest, 1999 (= Osiris Könyvtár Hungaria Judaica 14); Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. *Valóság*, 1993. 4. szám. 18–27. o.; Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1997; Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Budapest, 1997.
- ⁶² Katzburg: i. m. 57. o. Ugyanakkor a szerző utal arra is, hogy a hagyományaihoz ragaszkodó zsidóság ezt a folyamatot inkább szkeptikusan szemlélte, és az emancipációs törekvések okozta megosztottság végül a totális szakadáshoz vezetett.
- ⁶³ Forrás: Zeke Gyula: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867–1914). In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. 1. rész. Budapest, 1990. 162–183. o., itt 163. o. A zsidóság országos eloszlása (8,3 % /1869; 11,3 % /1880; 22,4% /1910), valamint a városi zsidóság országos aránya (29,9 % /1869; 35,1 % /1880; 50,8 % /1910) is értelem-szerűen növekedést mutat.
- ⁶⁴ Kovács: i. h. 605. o.
- ⁶⁵ Karády: i. h. 35–36. o. Szekfű Gyula éppen a vallási, kulturális különbségekben, valamint a zsidó életmód sajátágaiban látja az elidegenedés, a különválás okát a keresztény társadalomtól. Vö.: Gyáni: i. h. 19–20. o.
- ⁶⁶ Karády: i. h. 38–40. o.
- ⁶⁷ Handler: i. m. 83. o.
- ⁶⁸ Zsoldos: i. m. 21–22. o.
- ⁶⁹ Amos Elon: *Herzl*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1975. Ennek Handler annyiban mond ellent, hogy Herzl visszaemlékezéseit már „zionistakonform” szellemben írta.
- ⁷⁰ Vö.: Novák: i. m. 12–13. o., de nem adja meg a forrást.
- ⁷¹ Jacques Kornberg: *Theodor Herzl. From Assimilation to Zionism*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1993. 13. o.
- ⁷² Beller: i. m. 19. o.
- ⁷³ Handler: i. m. 25. o.
- ⁷⁴ Uo. 3–4. o.
- ⁷⁵ *Theodor Herzl. Briefe und Tagebücher 1–7*. Hg. von Alex Bein, Hermann Greive, Moshe Schaerf, Julius H.

- Schoeps, Johannes Wachten. Berlin, Frankfurt am Main, Wien: Propyläen Verlag, 1983–1996. Továbbiakban csak *Briefe und Tagebücher*, kötet, oldalszám.
- ⁷⁶ Uo. 6/547. o.
- ⁷⁷ Uo. 1/ 313, 317. o.
- ⁷⁸ Uo. 1/ 317 és 4/462. o.
- ⁷⁹ Uo. 4/462. o.
- ⁸⁰ Uo. 1/325 és 347. o.
- ⁸¹ Uo. 1/432, 434. o.
- ⁸² Uo. 540. o.
- ⁸³ Uo. 7/136. o.
- ⁸⁴ Ld. zömmel az 5. kötetben.
- ⁸⁵ Uo. 7/65. o.
- ⁸⁶ Uo. 6/244. o.
- ⁸⁷ Uo. 4/310. o.
- ⁸⁸ Uo., főleg 6. kötet.
- ⁸⁹ Schulte: i. m. 50–51. o.
- ⁹⁰ Karády: *Zsidóság, modernizáció*, i. m. 96–97. o. A kiegyezést követően az emancipált zsidóság azon volt, hogy a képzési lehetőségeket minél jobban kihasználja. Míg 1870-ben 100.000 katolikusra 25 felsőoktatásban tanuló fiatal esett, addig ez a szám a zsidóság esetében 71 volt. Tíz évvel később ez a szám teljesen eltolódott a zsidóság javára 32:158 arányban. (A középiskolákban ez az arány még feltűnőbb volt: 1870-ban 272:719, míg 1880-ban 265:1366.) Vö.: Karády: *A zsidó „túliskolázás” kérdése a történelmi Magyarországon*. In: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Budapest: Replika Kör, 1997. (Replika Könyvek 3). 75–92. o.
- ⁹¹ Lásd: *A budapesti magyar királyi tudomány-egyetem almanachja*. Buda, 1873. 89. o. Vörös Károly adatai szerinte az 1874/75-ös tanévben a tudományegyetemi hallgatók 20%-át – túlnyomórészt az orvosi és a jogi karon – a zsidóság adja. Lásd: Vörös Károly: *A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918*. In: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Szerk. Varga László. Budapest: Pannonica Kiadó – Habsburg Történeti Intézet, 2005. 43. o.
- ⁹² A lapnál 1867 november 9-én debütált *Das Altarbild* című tárcájával.
- ⁹³ Vö.: Schulte: i. m. 51. o.
- ⁹⁴ Uo.
- ⁹⁵ Lásd: Hedvig Ujvári: *Max Nordaus journalistische Tätigkeit für die Ungarische Illustrierte Zeitung. Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* (58) 2006. 1. szám. 67–72. o.
- ⁹⁶ Lásd „Szigorlati Jegyző Könyv”. (Jelzet: 1.c.15/SOTE levéltára). A konkrét eredmények: leíró bonctan (vizsgáztató: Lenhossék József), állattan (Margó Tivadar), ásványtan (Szabó), kórbonctan (Scheut-hauer Gusztáv): „elég jól”, míg az élettan (Jendrassik Jenő), általános kórtan (Balogh Kálmán) és növénytan elégséggel zárult. A jegyzőkönyv azonban csak a vezetőkéneket tartalmazza. A kiegészítésekhez segítségemre volt: Nádudvari Győry Tibor: *Az orvostudományi kar története 1770–1955*. Budapest, 1936. 788–794. o.
- ⁹⁷ „Beadvány tárgya: Nordau Miksa folyamodik, hogy a szabályszerű határidő letelte előtt a II. orvostudori szigorlatra bocsáttassék.” In: *Iktató 1875/76. I. b. 23.* (Ügyviteli könyv).
- ⁹⁸ Lásd: *Szigorlati Jegyző Könyv*. 1.c.15. A letett tárgyak és vizsgáztatók: gyakorlati orvostanból (Wagner János), vegytan (Than), természet (Schulek Vilmos), állatorvostan (Rupp /Nepomuk János), gyógyszeratan (Balogh Kálmán). Minden vizsgaeredmény elégséges.
- ⁹⁹ Vö.: Schulte: i. m. 79. o.
- ¹⁰⁰ Emellett írt a *Pester Medicinisch-Chirurgischen Presse* című orvosi szaklap számára is, tk. *Aerzte und Medizin in Spanien*, (1876); *Ueber das Salycilat des Chinis* és *Die allgemeine Therapieder Uterus- und Vaginalkrankheiten* (1877) címmel.
- ¹⁰¹ Karády Viktor: *Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon*. In: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon*, i. m. 190–217. o., itt 209. o.
- ¹⁰² Prepuk: i. m. 104. o.
- ¹⁰³ Beller: i. m. 20. o.
- ¹⁰⁴ Uo. 21. o.
- ¹⁰⁵ Schulte: i. m. 59. o.
- ¹⁰⁶ Uo. 79–82. o. A kedvező párizsi sajtóviszonyokra mástutt is található utalás, pl.: Gerhard R. Kaiser: „Vulkan”, „Feerie”, „Lusthaus”. *Zur deutschen Berichterstattung aus Paris zwischen 1848 und 1884*. In: *Rom–Paris–London. Erfahrung und Selbsterfahrung deutscher Schriftsteller und Künstler in den fremden Metropolen*. Hg. v. Conrad Wiedemann. Stuttgart: Metzler, 1988 (=Germanistische-Symposien-Bände; 8). 479–511. o., itt 480. o.
- ¹⁰⁷ Kaiser: i. m. 481. o.
- ¹⁰⁸ Uo.
- ¹⁰⁹ Thomas Lange: *Zwischen Gott und Teufel. Das Frankreichbild deutscher Schriftsteller im französischen Exil*, in: *Fiktion des Fremden. Erkundung kultureller Grenzen in Literatur und Publizistik*. Hg. v. Dietrich Hart, Frankfurt am Main: Fischer, 1994. 83–112. o.
- ¹¹⁰ Conrad Wiedemann: „Supplement seines Daseins”? *Zu den kultur- und identitätsgeschichtlichen Voraussetzungen deutscher Schriftstellerreisen nach Rom–Paris–London seit Winckelmann*. In: *Rom–Paris–London*, i. m. 1–20. o, itt 9. o.
- ¹¹¹ Uo. 10. o.
- ¹¹² Uo. 9. o.
- ¹¹³ Uo.
- ¹¹⁴ Uo. 10. o.
- ¹¹⁵ Uo. 14. o.
- ¹¹⁶ Schulte: i. m. 80. Életrajzi visszaemlékezéseiben ugyanakkor arról ír, hogy el kellett volna fogadnia 1876-ban a Pesten felkínált tanszéket. Vö.: *Erinnerungen*. 103. o.
- ¹¹⁷ Schulte: i. m. 88. o.
- ¹¹⁸ Uo. 110. o.
- ¹¹⁹ Uo. 111. o.